

in steden concreet vorm gegeven kan worden aan de bevordering van biodiversiteit, ontmoeting en recreatie, gezonde voeding en zorg voor de gemarginaliseerde medemens. (2) Ecologische vastenprojecten (minder vlees, minder auto rijden, minder plastic etc.) maken duidelijk hoe een samenleving kan veranderen in een post-groei samenleving met begrenzing van het benutten van natuurlijke hulpbronnen en tevens een rechtvaardige verdeling daarvan. (3) Om beter om te leren gaan met de contingentie-ervaringen van de *multiple crisis* bieden kerken troost en geven ruimte aan onbegrip, thematiseren de kwetsbaarheid van mens en natuur, belichamen solidariteit en koesteren hoop op verlossing. (4) Door milieubewust reizen kunnen individuele christenen bijdragen aan de vermindering van CO₂-uitstoot. Daarnaast kunnen christenen ook de structurele problemen van lange afstandsreizen aan de kaak stellen en in de politiek pleiten voor het beprijsen van de CO₂-uitstoot. (5) De *multiple crisis* kan jonge mensen wakker schudden en aanleiding zijn om hun geleefde compassie in praktijk te brengen. (6) Bewustzijn voor de noodzaak van een betere dierenbescherming en kritische reflectie op het gangbare, deels decadente consumptiegedrag kan helpen om pandemieën in toekomst te voorkomen.

Of de professionals voor het vak levensbeschouwing in het Nederlandse schoolsysteem inspiratie kunnen putten uit dit boek valt te bezien. Het vak levensbeschouwing lijkt in ons land over het algemeen maar beperkte politiek-maatschappelijke impact te (willen) hebben. Het thema duurzaamheid is in Nederland onder jongeren trouwens veel minder present dan in Duitsland. Dit is ook af te lezen aan de relatief kleine rol die de beweging *Fridays for Future* in Nederland speelt. Als de universitaire opleidingen voor toekomstige leerkrachten levensbeschouwing (en andere relevante vakken) het thema duurzaamheid niet prominent op de agenda zetten, zal er vermoedelijk ook in de toekomst weinig animo voor dit thema in het Nederlandse schoolsysteem zijn.

Elisabeth Hense
(Radboud Universiteit Nijmegen)

Demeijer, Frederique (2020), *Over apostolisch-zijn gesproken. Zes generaties lidmaten over de rol van het Apostolisch Genootschap in hun leven*, Utrecht: Eburon, pp. 288, ISBN 97894630131612495, € 24,95.

Zoals de ondertitel van dit boek (dat ook heeft gediend als proefschrift aan de UvA) al aangeeft, gaat het om de rol van het Apostolisch Genootschap (hierna AG) in het leven van verschillende generaties lidmaten. Het AG is een van de vele takken van de rond 1830 in Engeland ontstane apostolische opwekkingsbeweging, uitmondend in de Catholic Apostolic Church. De geschiedenis van de Catholic Apostolic Church wordt gekenmerkt door conflicten – over de leer en over opvolgingskwesties – met als gevolg afsplitsingen. Ook het AG ontstond in 1951 als gevolg van een conflict, niet zozeer over de leer, maar

over de opvolging van de gestorven apostel. Het splitste zich af van de Hersteld Apostolische Zendingkerk in de Eenheid der Apostelen (HAZEA) die deel uitmaakte van de Duitse Neuapostolische Kirche. Apostel J.H. van Oosbree had testamentair, zo bleek bij zijn overlijden in 1946, als zijn opvolger Lambertus Slok benoemd, wat in strijd was met de statuten van de HAZEA. De aanwijzing van een nieuwe apostel moest worden gedaan door de Duitse stamapostel. Er ontstond een rechtszaak, die uitliep op een scheuring in 1951. Bijna 90% van de leden van de HAZEA volgde Slok en vormde het onafhankelijke, niet meer onder hoger gezag staande, Apostolisch Genootschap.

Lambertus Slok (apostel van 1951-1984) bouwde voort op het gedachtegoed van Van Oosbree. Van Oosbree legde minder nadruk op de Bijbel, het accent kwam te liggen op de denkbeelden, het levende woord van de apostel, die zichzelf zag als de eigentijdse gezant van God en ook door leden van de HAZEA zo werd gezien. Slok ging nog wat verder dan Van Oosbree. Hij, als apostel, beschouwde zichzelf, en werd ook door de AG-leden zo gezien, als de eigentijdse Christus. Slok bracht veranderingen aan in de rituelen en in de organisatie. Zijn opvolgers zwakten de positie van de apostel af, waarbij ook het apostolisch gedachtegoed en de organisatie veranderden en meer aangepast werden aan de maatschappelijke ontwikkelingen. Dat begon al onder Jan Lambertus Slok (1984-2001, zoon van Lambertus), en daarna nog sterker onder diens opvolgers, resp. Dick Riemers (2001-2011) en Albert Wiegman (sinds 2011).

Over de geschiedenis van het Apostolisch Genootschap zijn al verschillende studies verschenen, maar de persoonlijke beleving van de geschiedenis bleef daarbij buiten beschouwing. Juist die persoonlijke beleving heeft Frederique Demeijer willen weergeven. Zij maakte daarbij gebruik van mondelinge geschiedschrijving en de generatietheorie. Zij heeft 27 lidmaten van het AG uit zes verschillende generaties (van de vooroorlogse generatie, geboren tussen 1910-1930, tot de grenzeloze generatie, geboren tussen 1985-2000) geïnterviewd om zo in kaart te brengen hoe zij de rol van het AG in hun leven hebben ervaren.

Uit de analyse van het materiaal kwamen drie grote thema's naar voren: de apostel, het godsbeeld en de gemeenschap. In drie hoofdstukken (resp. 5, 6, 7) worden deze thema's achtereenvolgens behandeld. Ik geef die kort weer waarna ik enige kanttekeningen plaats.

De oudere generaties herinneren zich de scheuring en de geweldige inzet van Slok sr. daarna. En ook de grote volgzaamheid aan de, aldus Demeijer, charismatische apostel wordt genoemd. Er was weinig tegenspraak mogelijk. Het AG werd steeds sterker naar binnen gericht. De respondenten spreken van verstarring. Zijn opvolger, Slok jr., bracht veranderingen (gelijkwaardigheid, de apostel minder verheven) aan; voor sommigen ging hij te snel voor anderen niet snel genoeg. Deze trend werd doorgezet door Riemers en later Wiegman. In haar conclusie bij dit hoofdstuk maakt Demeijer gebruik van de terminologie van Weber. Zij plaatst Van Oosbree in traditioneel gezag, het gezag van Slok sr. duidt zij als charismatisch. Slok jr. had niet het charisma van zijn vader maar met en vooral na

hem kwamen de veranderingen. Er is steeds meer sprake van functioneel gezag, gebaseerd op kennis en vaardigheden. Zij vat de veranderingen in een kernachtige zin samen: van charismatisch leider naar benaderbare Whatsapp-vriend.

Was er bij sommige van de oudere generaties wel een beeld van een persoonlijke God, als snel veranderde dat onder invloed van de denkbeelden van Lambertus Slok: hij zag geen onderscheid tussen God en de mens en tussen God en zijn schepping. Bij sommigen werd het samenvallen van God en mens betrokken op Slok, dus God als apostel. Onder zijn opvolgers werd die opvatting losgelaten. Het religieuze gevoel werd en wordt vooral gewekt door de verwondering over en het ontzag voor de schepping en de natuur. Alle informanten stellen nu dat het AG meer humanistisch dan religieus is.

Het derde thema 'gemeenschap' wordt besproken aan de hand van vijf aspecten (onderscheidingskenmerk, gedeeld geloofsverhaal, gedeelde ervaringen, betrokkenheid en rituelen), die Demeijer ontleent aan een publicatie van Schuyt.¹ Al deze kenmerken zijn minder bepalend geworden, dan wel afgeschaft of veranderd. Opvallend is dat voor alle generaties het geloofsverhaal van minder belang is dan de behoefte om deel uit te maken van de gemeenschap. Demeijer vat de ontwikkelingen kernachtig samen als: van volledige toewijding naar *belonging without believing*.

In het slothoofdstuk worden de bevindingen samengevat en wordt uitvoerig gereflecteerd op de resultaten en de voors en tegens van de gekozen methodologie (*oral history*, generatietheorie).

Het boek van Demeijer biedt een boeiend en helder inzicht in de beleving van verschillende generaties lidmaten van de veranderingen die zich binnen het AG hebben voorgedaan. Ook de reflectie op de gehanteerde methode geeft goed inzicht in de waarde en beperkingen van dit (kwalitatieve) onderzoek. Het uitgangspunt van deze wijze van onderzoeken, zo geeft ook Demeijer aan, is om op inductieve wijze uit de data thema's te halen die voor de respondenten van belang zijn en die dan vanuit hun perspectief te beschrijven. Zo kwam zij ook tot de drie hoofdthema's zoals hierboven besproken. Geheel consequent wordt deze wijze van werken echter niet uitgevoerd. Het thema gemeenschap wordt besproken aan de hand van vijf kenmerken die niet op inductieve wijze uit het materiaal zijn voortgekomen. Demeijer schenkt daar verder geen aandacht aan.

Ligt de nadruk van deze publicatie op het presenteren van rijk materiaal aan de hand van een aantal thema's, wat ook de waarde van dit onderzoek uitmaakt, soms wordt er ook een relatie gezocht met theoretische noties, zoals Webers typen van legitiem gezag. Dat gebeurt mijn inziens niet altijd even overtuigend. Zo plaatst zij Van Oosbree in het traditioneel gezag en beroept zich daarbij op Brand (2013, 210-213)². Zij vergeet daarbij te vermelden dat Brand (op p. 221 van datzelfde werk) Van Oosbree een charismatische, krachtdadige en gezaghebbende persoonlijkheid noemt. Hier had wel enige toelichting mogen volgen, bijvoorbeeld over de vraag waarom Brand haars inziens tot een onjuiste

karakterisering van Van Oosbree komt en waarom de roeping en gedragingen van hem minder *ausseralltäglich* (buitenedaags) waren dan die van Slok.

Wat Demeijer jammer genoeg niet in haar betoog meeneemt, is wat Weber zegt over de veralledaagsing (*Veralltäglichung*), routinisering van het charisma die juist vaak plaatsvindt bij de opvolging van de charismatische leider. Er vindt institutionalisering plaats van het gedachtegoed en de organisatie krijgt meer structuur. Het gaat bij de AG in feite om 5 (Van Oosbree meegenomen als voorloper van Slok sr.) elkaar opvolgende apostelen. Hier had een kans gelegen om aan te geven wanneer die veralledaagsing van het charisma plaatsvond. Was dat al met Slok sr. als opvolgers van Van Oosbree (op wiens gedachtegoed Slok sr. immers voortbouwde), of was het charisma Van Oosbree verschillend van dat van Slok sr.? Of was er vooral na Slok sr. van veralledaagsing sprake? Hoe uitte zich die dan, wanneer dan en naar aanleiding van welke omstandigheden? Is het functionele gezag van Riemers en Wiegman daarvan een nadere concretisering? Mogelijk zelfs dat deze vragen aanleiding hadden kunnen zijn tot een nog fundamenteeler debat, namelijk over de bruikbaarheid van de termen charisma en traditioneel gezag en aanleiding tot hypothesevorming aangaande veralledaagsing. Het rijke materiaal, ook al gaat het om *ervaringen* van respondenten, biedt daartoe genoeg aanknopingspunten.

De bovenstaande opmerkingen nemen niet weg dat Demeijers boek, mede door de heldere schrijfstijl, een prima inzicht biedt in de rol van het Apostolisch Genootschap in het leven van de verschillende generaties lidmaten.

Lammert Gosse Jansma
(Veenwouden)

Noten

- 1 Schuyt, K. (2008), *Waar is de gemeenschap gebleven*, (Negende J.H. van Oosbreelezing), Delft: Uitgeverij Eburon.
- 2 Brand, B. (2013), *Nieuw licht op oude wegen: de wegen die de apostolische beweging volgde vanaf de oorsprong (circa 1830) tot het Apostolisch Genootschap anno 2011*, Delft: Uitgeverij Eburon.